

МОВНЕ ЗАКОНОДАВСТВО І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ МОВИ

Мовне законодавство, як відомо, регулює питання, пов'язані з розвитком та функціонуванням державної мови в усіх сферах суспільного життя, зокрема забезпечує використання й захист мов етнічних меншин.

В Україні основними регуляторами мовного питання є Конституція України, закони України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», «Про національні меншини», «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин», зокрема закон «Про засади державної мовної політики», що був чинним до його скасування Конституційним Судом України 28 лютого 2018 року.

Розглянемо останній із позицій кримськотатарської мови, яку віднесено в законі до мов етнічних меншин.

Кримськотатарська мова в Україні поширена переважно на території Криму й Херсонської області. Вона втратила багатьох своїх носіїв через примусову депортацію та тривалі заборони і має статус небезпечно загроженої мови згідно з «Атласом загрозованих мов світу»⁴⁸⁵. Кримськотатарською мовою володіє переважно старше покоління.

Закон України «Про засади державної мовної політики» №5029-VI від 3 липня 2012 р., як зазначено в ньому, визначав основні принципи мовної політики держави відповідно до Конституції України, Декларації прав національностей, закону України «Про

---

⁴⁸⁵ Atlas of the World's Languages in Danger / ed. Christopher Moseley. – 3rd edn. – Paris: UNESCO Publishing, 2010. – Режим доступу: <http://www.unesco.org/culture/en/endangeredlanguages/atlas>

ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», проте насправді суперечив їм.

З огляду на непросту мовну ситуацію, яка склалася в Україні через певні історичні та політичні причини, згаданий мовний закон мав би бути ретельно продуманим і передбачати задоволення прав насамперед державної мови та мов етнічних меншин. Тож неминучою була й негативна реакція суспільства на цей закон, адже в ньому істотно обмежено права державної української мови фактичним впровадженням російської мови в більшості регіонів, що нівелює сенс ст. 10 Конституції України, де зазначено: державною мовою в Україні є українська; її всебічний розвиток і функціонування забезпечується державою в усіх сферах суспільного життя на всій території України⁴⁸⁶.

Закон істотно обмежував права мов етнічних меншин, які є менш чисельними або навіть мають статус загроженості і яким має бути наданий захист згідно з Європейською хартією регіональних мов або мов меншин та іншими нормативно-правовими актами. Так, у преамбулі до Європейської хартії регіональних мов або мов меншин зазначено, що «охорона історичних регіональних мов або мов меншин Європи, деякі з яких знаходяться під загрозою відмирання, сприяє збереженню та розвитку культурного багатства і традицій Європи...»⁴⁸⁷

На жаль, в аналізованому законі не було жодної згадки про такі загрожені мови.

Ми зауважуємо серйозні логічні хиби у визначенні термінів «мови національних меншин», «рідна мова», «регіональні мови» та «мови меншин» (останні два поняття відповідно до цього закону були фактично тотожними), істотна вада полягає також у відсутності поняття «мови корінних народів України».

⁴⁸⁶ Ст. 10, 11 Конституції України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

⁴⁸⁷ Європейська хартія регіональних мов або мов меншин // Екологія мови і мовна політика в сучасному суспільстві. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – С. 342.

Так, є суттєве застереження щодо поняття «рідна мова»: «рідна мова – перша мова, якою особа оволоділа в ранньому дитинстві»⁴⁸⁸. Це визначення є некоректним, оскільки рідна мова – це мова предків, їхнє духовне надбання. Вона є важливою ознакою належності до того чи іншого етносу й, відповідно, не може бути першою, другою або третьою. Рідна мова завжди єдина.

Мова етнічних меншин визначалася в законі як «мова меншини, що об'єднана спільним етнічним походженням»⁴⁸⁹. Вважаємо, що це поняття слід доповнити. Мови етнічних меншин України набагато менші за своєю кількістю носіїв, ніж, наприклад, регіональні мови, що переважно охоплюють цілі регіони або великі території. Таким чином, на нашу думку, у визначенні поняття «мова етнічної меншини» доречніше послуговуватися такими критеріями, окрім етнічної належності, як кількість носіїв, розповсюдженість на менших за розміром територіях.

На думку Н. П. Шумарової, «коли йдеться про мовні права меншин, обов'язково треба ідентифікувати власне самі меншини, визначити їхню генезу, територіальний та мовно-культурний статус, керуючись при цьому не лише кількісними, а й якісними характеристиками. Важливим виявляється і врахування характеру розселення, ступеня компактності проживання, часу появи на конкретній території. За останнім критерієм виділяють, наприклад, історичні меншини, тобто ті, що живуть на території 200–250 років, та новітні – ті, що прибули на нове місце проживання після Другої світової війни, інших воєн другої половини ХХ ст., державних переворотів на території країни, де раніше жили переселенці, унаслідок розпаду СРСР, процесів глобалізації тощо»⁴⁹⁰.

Поняття «регіональні мови або мови меншин» в аналізованому законі розглядалися як єдиний термін і позначали «мову, яка

⁴⁸⁸ Закон України “Про засади державної мовної політики” №5029-VI від 3 липня 2012 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>

⁴⁸⁹ Там само.

⁴⁹⁰ Шумарова Н. Міноритарні мови в європейському соціокультурному вимірі // Екологія мови і мовна політика в сучасному суспільстві. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – С. 160–161.

традиційно використовується в межах певної території держави громадянами цієї держави, які становлять групу, що за своєю чисельністю менша, ніж решта населення цієї держави, та/або відрізняється від офіційної мови (мов) цієї держави»⁴⁹¹.

До регіональних мов або мов меншин у законі було віднесено російську, білоруську, болгарську, вірменську, гагаузьку, ідиш, кримськотатарську, молдавську, німецьку, новогрецьку, польську, ромську, румунську, словацьку, угорську, русинську, караїмську, кримчацьку.

Безперечно, поняття «регіональна мова» і «мова меншини» істотно відрізняються й не є тотожними. Регіональні мови мають порівняно більшу кількість своїх носіїв, на відміну від етнічних мов, які за своєю чисельністю є набагато меншими, ніж регіональні мови. Від перших і останніх слід відрізнити поняття «мови корінних народів України», які, на жаль, у законі взагалі не виокремлено. Це є його суттєвим недоліком. Мови корінних народів за кількістю носіїв є зазвичай ще меншими, ніж мови етнічних меншин, але визначальними критеріями є їхня автохтонність, тобто історична належність до певної території, відсутність власної державності, а також їхня загроженість. За цими критеріями, кримськотатарська мова разом із караїмською та кримчацькою мали б бути віднесені в законі до мов корінних народів України.

Так, дослідниця, експерт Інституту демократії імені Пилипа Орлика Н. Беліцер наголошує на основній відмінності корінних народів від етнічних меншин – відсутності власної державності за межами країни проживання / громадянства, оскільки на її думку, етнічні меншини мають етнічно-споріднені держави – «історичні батьківщини», які в змозі (і мають легітимне право) надавати їм потужну підтримку у сферах мови, освіти, культури⁴⁹². Вона вважає, що «за браком такого потужного інструменту захисту власної етнокультурної ідентичності як наявність етнічно-спо-

⁴⁹¹ Закон України «Про засади державної мовної політики» №5029-VI від 3 липня 2012 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>

⁴⁹² *Беліцер Н.* Кримські татари як корінний народ: історія питання і сучасні реалії. – К.: ДП «Газетно-журнальне видавництво», 2017. – С. 19.

рідненої держави («історичної батьківщини»), корінні народи зазвичай перебувають у значно менш вигідному і більш уразливому становищі. Це повною мірою стосується кримськотатарського народу, а також нечисленних і переважно асимільованих караїмів і кримчаків, подальша доля яких фактично повністю залежить від України і міжнародної спільноти»⁴⁹³.

Отже, з огляду на складну мовну ситуацію в Україні, правильнішим було б у законі розглядати, окрім регіональних та мов етнічних меншин, ще й мови корінних народів і чітко їх розмежовувати, що не викликало б плутанини та непорозумінь.

Згідно з законом «Про засади державної мовної політики» до регіональних мов та мов меншин застосовувалися заходи, спрямовані на їх використання, якщо кількість носіїв таких мов становила принаймні 10 % від населення відповідного регіону. Лише в окремих випадках, з урахуванням конкретної ситуації, як сказано, такі заходи могли вживатися щодо мов, кількість носіїв яких утворювала менше 10 % чисельності населення. Це свідчить про те, що закон було спрямовано, в першу чергу, на захист регіональних мов, а не мов етнічних меншин. Що менша кількість носіїв, то більш захищеною має бути мова. Отже, критерій 10 % і більше є необґрунтованим.

Право навчання рідною мовою гарантувалося ст. 20 зазначеного вище закону, в якій зазначено про можливість створення окремих класів, груп за наявності достатньої кількості заяв про мову навчання, зокрема стверджувалося, що з метою підтримки малочисельних груп встановлено певні нормативи формування малокомплектних навчальних закладів, класів, груп і забезпечено умови для їх функціонування. Щоправда, які саме нормативи – не вказано. У випадку із кримськотатарською мовою за умови малої чисельності її носіїв втілення цього завдання видається складним. Його здійснення можливе лише в місцях компактного проживання носіїв мови.

У статті 27 закону «Про засади державної мовної політики» було зазначено: «В межах території, на якій поширена регіональна мова або мова меншини, поруч із топонімом державною мовою

⁴⁹³ Там само, с. 20–21.

відтворюється його відповідник цією регіональною мовою (мовами). У разі потреби наводиться латиноалфавітний відповідник (транслітерація) топоніма, поданого державною мовою»⁴⁹⁴. Вважаємо, що подвійне вживання топонімів як державною, так і регіональною мовою призводить до плутанини в назвах. У Криму має бути відновлена історична топонімія, яка існувала до депортації кримських татар, адже це є невід’ємною частиною історичної пам’яті про кримських татар, що здавна населяли цю територію. Вважаємо, що такі топонімічні назви мають подаватися кримсько-татарською мовою в українській транслітерації.

У статті 28 про мову імен громадян України було вказано, що «кожен громадянин України має право використовувати своє прізвище та ім’я (по батькові) рідною мовою згідно з традиціями цієї мови, а також право на їх офіційне визнання. При використанні цього права запис прізвища та імені (по батькові) в паспорті громадянина України, паспорті громадянина України для виїзду за кордон та інших офіційних документах виконується у транскрипції з української, російської або іншої мови за вибором громадянина»⁴⁹⁵. Так само, як і у випадку з топонімами, подвійні стандарти вживання антропонімів як державною, так і регіональною мовою спричинюють плутанину в записих цих власних назв. Кримськотатарські імена слід подавати кримськотатарською мовою в українській транслітерації.

Невідповідність цього закону інтересам кримськотатарської мови підтвердилася негативною реакцією кримськотатарської спільноти. Так, народний депутат України, уповноважений Президента України у справах кримськотатарського народу, колишній голова Меджлісу кримськотатарського народу Мустафа Джемільєв у коментарі агентству УНІАН заявив, що для кримських татар цей закон неприйнятний, оскільки кримські татари вважають себе корінним народом України, і ситуація з кримськотатарською мовою не повинна залежати від чисельності носіїв. Зокрема, він вважає,

⁴⁹⁴ Див. Закон України “Про засади державної мовної політики” №5029-VI від 3 липня 2012 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>

⁴⁹⁵ Там само.

що в законі мало б бути зазначено, що така мовна ситуація, внаслідок якої російська мова переважає в багатьох регіонах, є підсумком злочинної мовної політики, яка провадилася в Радянському Союзі щодо української мови. Якщо ж російська мова одержить особливий статус у регіонах, то, на його думку, у кримських татар не буде стимулу вивчати рідну мову, оскільки вони володіють російською мовою не гірше за росіян. Він вважає недоречним посилення на Європейську хартію регіональних мов та мов меншин, оскільки вона спрямована на захист мов, які перебувають під загрозою, а не російської, як інтерпретували положення Хартії українські законотворці⁴⁹⁶.

Перспективу розвитку кримськотатарської мови вбачаємо в прийнятті закону України про статус кримськотатарського народу як корінного народу України, який гарантував би на законодавчому рівні захист та розвиток кримськотатарській мові як мові корінного народу України, а також в ухваленні інших законів, які б визначали статус та вживання кримськотатарської мови й передбачали б ефективні заходи імплементації законів у правове поле України.

Останнім часом було ухвалено низку позитивних рішень на законодавчому рівні стосовно прав кримських татар. Позитивним кроком вважаємо постанову «Про заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави», якою визнається кримськотатарський народ як корінний народ України відповідно до ст. 3, 5, 11 Конституції України, ст. 1 Статуту Організації Об'єднаних Націй, Віденської декларації: «Україна гарантує збереження та розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кримськотатарського народу як корінного народу та всіх національних меншин України»⁴⁹⁷. Права корінних народів у Європі регулюються

⁴⁹⁶ Коментар Мустафи Джемілева агентству УНІАН від 5 липня 2012 р. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/society/669726-progolosovaniy-zakon-promovi-e-nepriyumatnim-dlya-krimskih-tatar.html>

⁴⁹⁷ Див.: Постанова Верховної Ради України «Про заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави» – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1140-18>

«Декларацією Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів». Верховна Рада України цією постановою заявила про свою підтримку цієї декларації (див. пункт 4). Згадка про корінні народи України є в статті 11 Конституції України, в якій зазначено, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України⁴⁹⁸. Але, на жаль, досі немає розробленої законодавчої бази, яка б регулювала статус кримськотатарського народу як корінного, зокрема гарантувала б мовний розвиток та мовні права кримськотатарської мови як мови одного з корінних народів України. Крім того, досі не визначено саме поняття «корінний народ», а також обсяг прав корінного народу відповідно до міжнародних норм.

Нарешті, важливим кроком є рішення про відновлення історичної кримськотатарської топоніміки постановою Верховної Ради України № 1352-VIII від 12 травня 2016 р. «Про перейменування окремих населених пунктів та районів Автономної Республіки Крим та міста Севастополя»⁴⁹⁹ в межах закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 9 квітня 2015 року.

Як відомо, після депортації кримських татар радянською владою було здійснено три хвили перейменувань кримськотатарських історичних назв протягом 1944–1948 рр. У результаті цих перейменувань зникло близько 80 % кримськотатарських топонімів.

З метою збереження мовної й культурної ідентичності кримських татар було відкрито Центр кримськотатарської мови і літератури при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, створено клас із кримськотатарською мовою викладання в Новоолексіївській ЗОШ №1, а також передбачено державну

⁴⁹⁸ Див. Конституція України, ст. 11.

⁴⁹⁹ Див. постанову Верховної Ради України «Про перейменування окремих населених пунктів та районів Автономної Республіки Крим та міста Севастополя» – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1352-19>

підтримку фінансування кримськотатарського телевізійного каналу АТР.

Останнім часом у законодавстві відбулися деякі зрушення відносно забезпечення мовних прав та використання однієї з мов корінного народу України – кримськотатарської мови. Так, 28 лютого 2018 року Конституційний суд України визнав закон «Про засади державної мовної політики» (так званий закон «Колесніченко-Ківалова») неконституційним. Натомість 25 квітня 2019 р. Верховна Рада України ухвалила закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Закон передбачає гарантії функціонування та використання української мови як єдиної державної мови. Водночас, згідно із статтею 2, частиною 3 цього закону, порядок застосування кримськотатарської мови та інших мов корінних народів, національних меншин України має визначатися законом щодо порядку реалізації прав корінних народів, національних меншин України, проект якого мав підготувати й подати уряд на розгляд парламенту протягом півроку після набуття чинності закону про державну мову. Проте, на жаль, проект досі не подано, а термін подання законопроекту закінчився 16 січня 2020 р. Утім, кримськотатарська мова згадується в тексті закону в низці сфер, коли вона може застосовуватися на рівні з державною.

Підсумовуючи, сподіваємося, що законопроект щодо порядку реалізації прав корінних народів, національних меншин України невдовзі буде підготовлений і поданий на розгляд парламенту.